

T.ü.f.d., dos. Həsənov Hacı

T.ü.f.d. Qafarova Zeynab

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
hacihasanov@mail.ru

AXC-nin AQRAR QANUN LAYİHƏSİ HAQQINDA

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, qanun, parlament, fraksiya, Məsavət, hökumət
Key words: Rural production, Law, Parliament, fraction, Musavat, government
Ключевые слова: сельское хозяйство, закон, парламент, фракция, Мусават, правительство

Məlumdur ki, uzun əsrlər boyu Azərbaycan kənd təsərrüfatı ölkəsi olaraq qalmış, onun sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-mədəni durumu ilk növbədə kəndlər kənd əhalisi ilə ələ və kənd təsərrüfatının vəziyyəti ilə birbaşa əlaqədar olmuşdur.

Bir çox köklü səbəblər nəticəsində çökən romanovçu Rusiya imperiyasının xarabalıqları üzərində Cənubi Qafqazda qurulmuş yeni milli dövlətlərdən biri olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində də kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının əsası, bel sütunu olaraq qalmaqda idi. Gənc respublikanın sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi durumunun hamısı məcrada təkamül edəcəyi həmdə cəmiyyətin bu böyük hissəsinin vəziyyətindən, burada gedəcək proseslərdən birbaşa asılı idi.

Bu da təsadüfi deyildi: belə ki, XIX əsr romanovlar Rusiyası statistikasının şah əsəri sayılan biləcək 1897-ci il Rusiya imperiyası əhalisinin birinci ümumi siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə:

- Bakı quberniyasının 6 qəzasında (Bakı, Göyçay, Cavad, Quba, Lənkəran, Şamaxı) məskunlaşmış 826716 nəfər əhalidən ancaq 169995 nəfəri şəhərlərdə yaşamış, qalan əhali (656721 nəfər) kənd sakinlərinin payına düşmüşdür [14, 1];

- Yelisavetpol quberniyasında 8 qəzada (Yelisavetpol, Ərəş, Cəbrayıl, Cavanşir, Zəngəzur, Qazax, Nuxa, Şuşa) məskunlaşmış 878415 nəfər əhalinin ancaq 89259 nəfəri şəhərlilər idi, qalan 789156 nəfər kəndlərdə yaşayırdılar [16, 1];

- İrəvan quberniyasının 7 qəzasında (İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Yeni Bəyazid, Sürməli, Şorur-Dərələyəz, Üçmüəzzin) qeydə alınmış 829556 nəfər əhalidən ancaq 92323 nəfəri* şəhər əhalisinin payına düşmüş, qalan 748047 nəfər isə kəndlərdə məskunlaşmışdı [18, 1];

- Tiflis quberniyasına daxil edilmiş Borçalı və Sığnaq torpaqlarımızda qeydə alınmış 230900 nəfər əhalinin ancaq 8994 nəfəri şəhər əhalisinin payına düşmüş, qalan 211906 nəfər isə kənddə yaşamışdır [17, 1];

- Dağıstan vilayətinin daxil edilmiş Dərbənd torpaqlarımızı əhatə etmiş Qaytaq-Tabasaran qəzasında qeydə alınmış 91021 nəfər əhalidən ancaq 14629 nəfəri Dərbənd şəhərində yaşamış, qalan 76.392 nəfər isə kənd sakinləri olmuşdular [15, 2].

Deməli, bütün Quzey Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış 2.856.608 nəfər əhalidən ancaq 364.386 nəfəri və ya cəmi 12,8%-i şəhərlərdə məskunlaşmış, qalan 87,2%-i və ya 2.492.222 nəfəri kənd sakinlərinin payına düşmüşdü.

Məsələ burasındadır ki, romanovlar Rusiyasının Quzey Azərbaycandakı əğalığı dövründə – XIX-XX əsrin əvvəllərində bu imperiya ucqarının kənd əhalisinin statusunun müəyyənləşdirilməsi, kənddə torpaq münasibətlərinin dövrün tələblərinə müvafiq tənzimlənməsi istiqamətində müstəmləkəçi rejim, demək olar ki, heç bir ciddi addım atmamışdır.

Məsələ Şimali Azərbaycan kənd əhalisinin təxminən 1/3-ni əhatə edən, sahibkar torpaqlarında məskunlaşmış kəndlərinin pay torpaqlarının özəlləşdirilməsinə yönəldilmiş ilk ciddi addım – 1870-ci il 14 may tarixli islahatı tam fiaskoya uğramış [4] və ancaq 1912-ci il 20 dekabr tarixli yeni islahatla bu kəndlilər çox böyük ödənc müqabilində 1913-cü il yanvarın 1-dən etibarən öz pay torpaqlarının xüsusi mülkiyyətçiləri elan olunmuşdular [7].

Ancaq məsələ burasında idi ki, Quzey Azərbaycanda kənd əhalisinin çox böyük əksəriyyəti –

69-70%-i çarizmin hələ işğalın gedişində qamarlayaraq öz xəzinəsinə tabe etdiyi torpaqlarda məskunlaşmışdılar. Öz feodal təbiətindən birçə addım da geri çəkilməkdən qorxan romanov monarxiyası bu sabit gəlir mənbəyini itirməkdən ehtiyatlanaraq, xəzinə torpaqlarında heç bir ciddi islahat aparmamış, kəndliləri pay torpaqlarının xüsusi mülkiyyətçisinə çevirməklə heç bir ciddi islahat aparmamış, kəndliləri pay torpaqlarının xüsusi mülkiyyətçisinə çevirməklə heç zaman razı olmamış, 1908-1904-cü illərdə verilmiş bütöv bir sıra aqrar qanunvericilik aktları isə sadəcə olaraq pay torpaqları üzərində xəzinə kond icmalarının daimi istifadə hüququnun təsbit etməkdən uzağa gedə bilməmişdir [11].

Odur ki, 1917-ci ilin martında romanovlar rejiminin süqutundan sonra yeni yaradılan siyasi strukturların ən böyük "baş ağrıların"dan biri aqrar – torpaq məsələsinin nizamlanması məsələsi idi. Onu da unutmaq lazım deyildir ki, çarizmin öz iflası ərəfəsindən ağılsızcasına qoşulduğu Birinci Cahan savaşı illərində bütün imperiya üzrə olduğu kimi Quzey Azərbaycanda da kənd təsərrüfatı sektoruna ağır zərbələr dəymişdi. Əhalinin xeyli hissəsi arxa işlərinə və cəbhəyə cəlb olunmuş, nəqliyyatın rəvan işinin pozulması və hərbi çhtiyaclarla yəndənməsi üzərində kənd təsərrüfatının əmək alətləri və texnika ilə təchizatı, əldə olunmuş məhsulun reallaşdırılması işinə çox böyük ziyan dəymişdir.

Kənd əhalisinin əhval-ruhiyyəsinin bütün ictimai-siyasi mühit üçün necə böyük əhəmiyyət daşıdığını yaxşı başa düşən hər siyasi qurum aqrar məsələni öz gündəliyinin ilk yerlərindən birinə qoy-mağa məhkum idi.

Təsadüfi deyildir ki, 1918-ci il fevralın 23-də yaradılan, bütün Cənubi Qafqazın qanunvericilik orqanı rolunu oynamaq iddiasında olan Cənubi Qafqaz seymin artıq həmin il martın 7-də xüsusi aqrar qanun qəbul etmişdir [5, 87]. Lakin həmin bu, həmdə 1918-ci ilin martın sonu – mayın əvvəllərində bütün Bakı quberniyasının al-qana boyayaraq hakimiyyətini möhkəmləndirmək ümidində olan şaum-yançı Bakı Sovetinin qəbul etdiyi torpaq qanunu kağız üzərində qaldı. Bu da təsadüfi deyildi, onlardan heç biri Quzey Azərbaycan kəndində mövcud olan sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi reallıqları, milli-etnik-dini özəllikləri nəzərə almayaraq daha çox deklarativ xarakter daşıyırdı. Odur ki, AXC-nin yaradılmasını elan edilməsindən heç bir ay belə keçməmiş, 1918-ci il iyulun 22-də Fətəli Xan Xoyski hökuməti xüsusi dekretlə Cənubi Qafqaz seyminin qəbul etdiyi aqrar qanunun qəbul etdiyi aqrar qanunun tətbiqinin Ümumazərbaycan Müəssisələr Məclisinin çağırılmasınadək dayandırılması, torpaq qəsbələrinin aradan qaldırılması, torpaq ödəncləri vəziyyəti haqqında aqrar qanunun aparılması barədə xüsusi dekret qəbul etdi, eyni zamanda Bakı Xalq Komissarlar Sovetinin torpaq haqqında dekretinin də ləğvi qərara alındı [5, 87; 8, 31; 12].

Lakin gənc respublikanın son dərəcə kəskin hərbi-siyasi durumu, bir-birinin ardınca baş verən çox ciddi proseslər, Bakı XKS-inə qarşı mübarizə, ingilis hərbi müdaxilələri, Birinci Cahan savaşının yekununda uduzmuş Osmanlı imperiyasının qoşunlarının Azərbaycandan çıxarılması, yeganə hərbi-siyasi dayağını itirmiş, gənc respublikanın az qala çıxılmaz vəziyyətə düşməsi dərhal bu ciddi məsələ ilə məşğul olmağa imkan vermədi. Hərçənd ki, AXC hökuməti bu məsələni heç vaxt diqqətindən kənardə qoymurdu. Bunu AXC-nin ilk üç hökumətinə başçılıq etmiş Fətəli Xan Xoyskinin özünün sonuncu kabinetinin təşkilindən dərhal sonrakı çıxışı da sübut edir [9; 10].

1919-cu il fevralın 4-də S.Ağamalıoğluun başçılığı ilə AXC parlamentinin xüsusi aqrar komissiyası yaradıldı [5, 87; 6, 145]. Məsavətlilər, İttihad, sosialist bloku, Əhrar, Daşnaksütyun və Rus slavyan cəmiyyətinin nümayəndələrindən ibarət olan bu 9 nəfərlik komissiyanın uzun çək-çevirdən, sonu görünməyən müzakirələrdən sonra hazırladığı ilk aqrar qanun layihəsi hökumət tərəfindən qəbul edilmədi. Belə ki, bu layihənin əsas müddəaları Cənubi Qafqaz seyminin 1918-ci il 7 mart tarixli aqrar qanununu əsasları ilə çox yaxından səsleşirdi.

Həm parlamentdə, həm də aqrar qanun layihəsinin hazırlayacaq komissiyada müzakirələrin başlıca məhkə dərşını mülkədar və digər xüsusi mülkiyyət torpaqlarının hansı yolla – müsadirə və ya satınalma yolu ilə dövlətin ixtiyarına keçirilməsi məsələsi təşkil edirdi. İttihadçılar və onların bir neçə tərəfdarı, habelə sağ məsavətlilər mülkədar torpaqlarının dövlət tərəfindən satın alınmasını təklif edirdilər. Sol məsavətlilər, hümmətçilər və sosialistlər isə mülkədar torpaqlarının müsadirəsi yolu ilə islahata cəlb olunmasına tərəfdar çıxırdılar [13].

Torpaq komissiyası 1919-cu il yayın sonu – payızın əvvəllərində aqrar qanun layihəsinin başlıca tezisləri üzərində işi başa çatdırsa da [5, 88] parlamentin 1919-cu il tarixli 81-ci iclasında əkinçilik naziri H.Sultanovun tələbi ilə onun müzakirəsi dayandırıldı. Belə ki, Əkinçilik nazirliyinin öz xü-

* Bu sayə qəza mərkəzi olmuş üç kəndin əhalisi də daxil edilmişdi.

susi komissiyası da paralel olaraq başqa bir aqrar qanun layihəsi hazırlamalı idi. Lakin həmin komissiya hələ bu işə başlamamışdı [5, 88].

1919-cu ilin müəkkəb daxili və beynəlxalq hərbi-siyasi vəziyyəti, xarici müdaxilə təhlükəsi, konkret formalaşmış dast-hərəkat xəttinin yoxluğu, kadrların çatışmaması, zəruri informasiyaların kasadlığı, daxili və xarici düşmənlərin törətdikləri maneələr aqrar islahat layihəsini hazırlamaq işini son dərəcə çətinləşdirir, bir çox hallarda bu işi çıxılmaz bir duruma salırdı. Radikal islahatlar zərurəti hələ 1919-cu ilin iyunun əvvəllərində Əkinçilik nazirliyinin nəzdində aqrar islahatlar şöbəsinin yaradılmasına gətirib çıxarmışdı [1, 138]. Təxminən iki aydan sonra bu şöbə nazir müavini H.B.Sultanovun rəhbərliyi altında «Azərbaycan Respublikası əhalisinin torpaq təminatı haqqında» qanun layihəsi üzərində işi başa çatdırdı [2, 21; 5, 88]. Layihənin bu variantı xüsusi torpaq sahiblərinə qarşı xüsusi diqqətlə seçilirdi, onların torpaqlarının ancaq xüsusi ödənc müqabilində alınması, əkinçi əhaliyə torpağın ancaq «istehlak norması»na müvafiq şəkildə verilməsi nəzərdə tutulurdu və s. [3, 47]. Lakin yeni hökumət böhranı bu nazirlik layihəsini heç müzakirəyə çıxarmağa belə imkan vermədi (Yeri gəlmişkən bu satirlərinin müəlliflərindən biri – H.N.Həsənov, hələ ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarında o zaman «Azərbaycan SSR Oktyabr inqilabı Mərkəzi Dövlət Arxivini» adlanan indiki Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin o zamanki direktoru, yüksək peşəkar arxivini, vətənpərvər alim rəhmətlik Fikrət Əliyevin geniş lütfkarlığı sayəsində bu arxivin fondlarına buraxılmış və AXÇ Əkinçilik Nazirliyinin fondunda yuxarıda adı çəkilən qanun layihələrindən birini, – nazirliyin layihəsini, – aşkar çıxarmış, mətnə əsasən onun hazırlanma vaxtını müəyyənləşdirmiş, bu geniş layihənin materialları əsasında məqalə yazaraq onu elə sovet dövründə də çap etdirmişdi – Müəlliflər).

N.B.Usubbəylinin sonuncu hökumət kabinetinin müvafiq nazirliyinin Ə.B.Pepinovun başçılığı altında 1920-ci ilin martınadək başa çatdırıldığı yeni aqrar qanun layihəsi – «Xüsusi sahibkar torpaqlarının dövlət torpaq fonduna özgəninkiləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikası əhalisinin torpaqla təmin edilməsi haqqında qanun»un layihəsi xüsusi sahibkarlara ixtiyarında iri torpaq sahələrinin saxlanılması şərti o ilə onların qalan torpaqlarının, habelə dini idarə və müəssisələrin torpaqlarının əvəzsiz olaraq dövlət torpaq fondunun xeyrinə müsadirə olunmasını nəzərdə tuturdu [5, 88]. Lakin xüsusi sahibkar torpaqlarının hansı yolla (müsadirə və ya əvəzi ödənilməklə) torpaq fonduna verilməsi ətrafında mübahisələr, nazirlik və parlament qurucuları arasındakı qarşıdurmalar, komissiyatın tərkibində tez-tez baş verən dəyişikliklər, əsası isə 1920-ci ilin yazının kəskin siyasi böhranı bu qanun layihəsinin də uğursuz taleyini şərtləndirdi. Bu sonuncu, dördüncü aqrar qanun layihəsi də özünün dövrünə müvafiq məziyyətlərinə baxmayaraq mükəmməl deyildi. Beləliklə, AXÇ hökumət kabinetinin təxminən bir ildən bir qədər artıq çəkmiş aqrar qanun hazırlamaq cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi: hökumət bu mühüm sahə üzrə heç bir konkret hüquqi akt hazırlayıb qəbul edə bilmədi.

Hesab edirik ki, bu hal – respublika əhalisinin çox böyük əksəriyyətini təşkil edən kənd əhalisinin ən başlıca probleminin – torpaq sabitliyi məsələsinin hüquqi cəhətdən tənzimləyə biləcək qanunvericilik sisteminin qəbul edilməməsi 1920-ci ilin aprel işğalı zamanı respublika əhalisinin xeyli hissəsinin siyasi apatiasına başlıca səbəblərindən biri oldu.

İstifadə edilmiş qaynaqlar və ədəbiyyatın siyahısı

1. ARDA, f.77, s.1, iş 118.
2. ARDA, f.77, s.1, iş 310.
3. ARDA, f.278, s.1, iş 71.
4. Azərbaycan tarixi. IV c. Bakı, 2000.
5. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). – Баку: 1998.
6. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. – Баку: 1998.
7. Talibzadə İ.A. 1912-ci il 20 dekabr islahatı. Bakı: 1969.
8. Адрес-календарь, т.2. Баку: 1920.
9. Азербайджан, 1918, 29 дек.
10. Азербайджан, 1919, 7 фев.
11. Гасанов Г.Н. Из истории североазербайджанской деревни в конце XIX – нач. XX вв. Баку: 2007.
12. Грузия, 1918, 4 окт.
13. Заря, 1919, 29 апреля.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., т.LXI. Бакинская губерния.

Санкт-Петербург 1905.

15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., т.LXII. Дагестанская область. Санкт-Петербург 1905.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., т.LXIII. Елисаветпольская губерния. Санкт-Петербург 1904.
17. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., т.LXIX. Тифлисская губерния. Санкт-Петербург 1905.
18. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., т.LXXI. Эриванская губерния. Санкт-Петербург 1905.

ABOUT THE DRAFT AGRARIAN LAW OF AZERBAIJANI DEMOCRATIC REPUBLIC Summary

In present article, several issues concerning the socio-political situation that was settled in ADR close to and during the period of creation of agricultural law are being discussed. In addition, the author's put the gauche on certain important characteristics of this law project.

The authors enlighten us about socio-economic situation in North Azerbaijan during the period between the end of XIX – beginning of XX century, based on valid historical sources. They do make the attempt to share with us. The reasons and the consequences of the fact that this low was not applied at the end.

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О ПРОЕКТЕ АГРАРНОГО ЗАКОНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ Резюме

В данной статье рассматриваются некоторые вопросы связанные с общественно-политической ситуацией, сложившейся в АДРС накануне и в период разработки проекта аграрного закона, и с некоторыми особенностями этого законопроекта. Авторы на основе ряда достоверных источников освещают социально-экономическую ситуацию в Северном Азербайджане в конце XIX – нач. XX вв., предпринимают попытку оценить причин и последствия того, что этот закон так и не был принят.